Schlachtovszky Csaba

A KOMIKUS DON QUIJOTE
(nézetek a Búsképű lovagról a magyar irodalomban)

A múlt század végének olvasóközönsége, amikor kezébe vehette a *Don Quijote* első teljes, spanyol nyelvből fordított változatát, úgy tűnik, már birtokában volt egy bevett metaforikus vagy még inkább allegorikus értelmezésnek, amelyet a regény alaposabb megismerésének lehetősége sem tudott megingatni. Jellemzően egybehangzóan vélekedik Don Quijote alakjáról Eötvös József 1839-41-es regénye, *A karthausi* és Mikszáth Kálmán *Beszterce ostroma* című regényének hőse, Pongrácz István; az előbbiben azt olvassuk: „minden eszmének vannak jósai, kik előre láták, s Don Quijote-i, kik mellette küszködnek, ha már rég elavult..." (XX. fejezet. Magyar Helikon, 1973, 98.); Pongrácz pedig, aki már az 1873 és 1876 között készült, Győry Vilmos-féle fordítás után született, így vall magáról, mint don quijotei alkatról: „Én nem akarok a XIX. században élni, visszamegyek a XVII-ikbe, mert nekem úgy tetszik. Az idő jöhet, mehet, de engem nem visz, oda állok, ahova akarok." (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 20.) Mármost Cervantes, a maga részéről, igen pontosan meghatározta Don Quijote balgaságának forrását, józan ítélete elveszítésének módját: Don Quijote „annyira fejébe vette, hogy a kitalált históriák elolvasott zagyvaléka igaz valóság, hogy számára hihetőbb történet nem is volt a világon." (Győry Vilmos fordítása Benyhe János átdolgozásában, Kriterion, 1980, 25.)

Elvégre a közmondásossá vált szélmalomharc, vagy a várúrként tisztelt fogadós esete, vagy a lovagias ütközetben lemészárolt birkanyáj balsorsa száz vagy több száz évvel korábbra visszavetítve sem vált volna egy józan ítéletű, valódi lovag dicsőségére, hiszen óriásokkal és varázslókkal akkortájt is csak a képzelet szülte lovagoknak kellett szembenézniük. Más szóval, bár Cervantes Don Quijotéja saját *vaskor*ában a lovagság *aranykor*át kívánja feltámasztani, valójában nem történeti múltra tekint vissza, hanem sosem volt lovagok sosem volt korára. Hősünk olyannyira a szépirodalom örök jelenében él, hogy a lovagregények szürreális világát nemcsak valóságosnak, de jelen-valónak is tekinti.

A századforduló tájának magyar irodalmába mégis a letűnt múlt feltámasztásáért hiábavaló, gyönyörűen céltalan harcot vívó, elkésett emberként vonul be kivénhedt gebéjén. Annak magyarázatáért, hogy ez a *Don Quijote*-

felfogás oly kedveltté vált nálunk, alighanem a hirtelenjében polgárosodó, a feudális rendtől búcsúzó Magyarországban kissé otthontalanul forgó, nemesi hagyományokon élő irodalmi élethez kellene fordulnunk. A jelen dolgozat szempontjából azonban kevésbé lényeges az irodalomtörténeti megokolás, mint az ebből az értelmezésből adódó sajátosságok. Tudniillik a múlt díszesen gyászos kriptájából előcsörtető Don Quijote már nem olyan egyértelműen komikus alkat, mint a regényfaló elmebeteg.

Olyasféle alak ez a magyar Don Quijote, mint a „skribler gentry" kései képviselője, Török Gyula, aki szikár termetét, kiálló arccsontjait, veres-szőke szakállát régimódi méltósággal viselte (Harsányi Zsolt: *Ködlovagok*; vö.: Cervantes, 23.), és aki 1911-es novellájában, *A búsképű lovag* című ben „póklábú" lován zokogva festi a „befáslizottő, „zordon ábrázatúő „ócskavas-lovagot". Cervantesnél Don Quijote szinte véletlenül, azaz egy balesetből kifolyólag szerzi a Búsképű melléknevet, amikor Sancho úgy találja, hogy „az éhség és a zápfoghiány," mely utóbbi egy lovagi párbaj következménye, „oly szomorú képűvé teszi." (155.) Don Quijote kacagva fogadja Sancho azon észrevételét, hogy uráról lerí a búsképűség, ám a régi lovagok módjára szükségesnek véli, hogy melléknevet vegyen fel. A bús kép épp olyan csinált kellék, éppolyan öncélúan fabrikált lovagi eszme, mint a sosem látott Dulcinea iránti olthatatlan szerelem, amely minél keservesebbnek látszik, annál szatirikusabb. Török Gyula azonban nem fogékony a hiányos fogazata folytán beesett orcájú lovag komikumára. Don Quijote melléknevének Török-féle parafrázisa, a „zordon ábrázatú" valami eltökéltebb szomorúságot hivatott megjeleníteni.

Azonban, mint fentebb sugalltam, mindez nem csupán Török Gyula saját egyedi értelmezését jellemzi, hanem egy átfogóbb irodalmi közhangulat részének tekinthető. Az önnön vesztén megilletődő, tollforgató dzsentri saját magára ismer Don Quijote alakjában, vagy talán inkább Don Quijotéra ismer saját alakjában. Ez a személyes érintettség lehet oka annak, hogy a századforduló magyar irodalma rendszerint oly rossz néven veszi, hogy Don Quijote Cervantes óta évszázadokat betöltő nevetség tárgya. Reviczky Gyula, a honi dekadencia egyik éllovasa, a sértődöttség és az együttérzés hangján kel a lovag védelmére *Don Quijote* című versében:

A büszkét adta, bár szegény volt
És nevetséges már alakja.
Rozsdás páncélt viselt, de rózsás
Ábrándozás lakozott alatta. [...]

S mert jó maradt szegényen is, volt
Nagy kínja, volt elég keserve;
S mert jónak hitte a világot,
A gúnykaczajt megérdemelte.

Bár minden versszakban külön hangsúlyt kap Don Quijote kinevettetése, Reviczky a lovagot csak ironikusan okolja ezért, valójában az őt körülvevő világot degradálja, hogy a lovag a köznevetség tárgyaként is megőrizhesse méltóságát.

Hasonlóképpen vélekedik Huszár Vilmos bevezetőjében, amelyet Miguel de Cervantes Saavedra: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha* Győry Vilmos-féle fordításának átdolgozott, rövidített kiadásához írt (Budapest, Athenaeum, 1900): „Don Quijotet nevetséges alaknak tartották eddig, pedig a gúny, a szatira nem ő ellene irányul [...] Annak a társadalmi anakronizmusnak, amelynek Don Quijote iparkodik érvényt szerezni, amikor a régi lovagvilág eszményei szerint akar élni, nem ő, a manchai lovag esik voltaképpen nevetséges áldozatul, hanem éppen azok, akik őt kigúnyolják, lenézik, nevetségessé teszik és czéljainak megvalósításában megakadályozzák." (xxii) Huszár odáig merészkedik a lovag védelmében, hogy kijelenti: „A humor csillogó mezében voltaképpen szomorú könyv ez a Don Quijote. [...] Az ő tévedése, hogy az álmot, az ábrándot, a szépet tartja valónak, és az életet, a mindennapi prózai valóságot hazugságnak és varázslatnak." (xxiii) Majd a következő tanulságig jut el: „Az örök eszményiség bajnokául kell őt fölfognunk, [...] törekvéseit, noha parodikus mezben, de dicsőíteni akarta Cervantes, és egyszersmind mennydörögni kora hibái ellen." (xxiv) Huszár Vilmos, ha nem szándékosan is, elárulja, hogy a fenti állításokkal voltaképpen nem Cervantes regényét vezeti be, hanem a Cervantes hőséből alkotott ideál hányattatásait, hiszen amikor az „örök eszményiség bajnokának" nevezi Don Quijotét, nyilvánvalóvá teszi, hogy nem a regényhősről, hanem a belőle évszázadok alatt kifejlődött, archetipikussá vált, emblémaként mindörökre rögzült allegorikus alakról beszél.

Becker F. Ágost, aki Cervantesről és a *Don Quijotéről* értekezik a Heinrich Gusztáv szerkesztette *Egyetemes Irodalomtörténet*ben (1903-12, II. kötet), éppen ellenkezőleg vélekedik. Szerinte Don Quijote története „a lovagregények vastag képtelenségeinek és természetellenességének szatirája." (687) Néhány évtizeddel később Márai Sándor is hasonlóképpen, a

dekadens mélabú önreflexiós Don Quijote-elképzelését feledve, visszaidézi a „hagyományos" komikus értelmezést *Cervantes* című írásában: „Egy lángésznek volt bátorsága, készsége, ereje és humora hozzá, hogy a kor divatjamúlt, hamis eszményét egy gebére ültesse, s útravalónak odaállítsa mellé a hasas és derűs józan értelmet, a patetikus hóbort emberi ellenőrét, a józan észt."

Márainál is tetten érhető az a szándék, amely föllelhető számos más magyar *Don Quijote*-magyarázónál, akik az idézett tragikus és komikus, vagy inkább patetikus és szatirikus szélsőségek egyike mellett sem szálltak síkra a másik véglet mellőzése árán. A „patetikus hóbort", mint jellemzően quijotei magatartás, egyesíti a kettőt, együtthatásukat feltételezi. Kovács-Sebestyén Tibor *A búsképű lovag* című elmélkedő tanulmányában (Nagykanizsa, 1939.) nem éppen pátosztól mentesen a következőképpen fogalmazza ezt meg: „De a Don Quixote-k erejét is a könny és mosoly játéka adja. Sírva nevetni és nevetve sírni, - ez a legtöbb, amit az élet adhat." (8.) Itt persze újfent fel kell figyelni arra, hogy „Don Quijote-k"-ról beszélve ismét nem egyszerű regényértelmezést olvasunk, hanem az irodalmat ürügyül használó önértelmezést is egyúttal. Hasonló gesztusként értelmezhető Schöpflin Aladár *Madrid, 1616. április 23.* című novellája (1916. ápr. 16. - *Nyugat*, 492-7), amelyben Cervantesnek halálos ágyánál megjelenik nevének örök hírt szerzett hőse. A novellabeli Cervantes - nemcsak saját írói pályájára visszatekintve, hanem még inkább előretekintve a jövendő századokra - felismeri saját művének korszakalkotó jelentőségét: „Az ember megtanult nevetni azon, amitől fáj a szíve, nevetni saját hasztalan voltán, életének értelmetlenségén." Schöpflin mondata olyasfélét sugall, hogy Don Quijote révén egy olyan világszemlélet tört előre, amely ugyan nem szakított teljesen a keresztényi aszketikus, az emberfelettibe belefeledkezett szűzies pátosszal, ám a leglényegéig humorral itatta át. „Az ember megpillantotta önmagát és elkacagta magát. Ez a szomorú, fájdalmas kacagása az embernek az emberen, ez vagy te lovagom." Hasonlóképpen a középkor és a reneszánsz határmezsgyéjére helyezi Don Quijotét Sinkó Ervin, aki *Don Quijote útjai* (Kriterion, 1975) című esszéjében állapítja meg: „Don Quijote, aki a világgal való egységet keresi, önmaga se egységes: a komédiás és a mártír szerepe között támolyog." Szinte ugyanezt a gondolatot Kárpáti Aurél még így öntötte szavakba: „könny és nevetés, siker és kudarc, hit és kiábrándulás." („A búsképű lovag". *Táltos*, 1920.)

Mármost a fentebb említett, századforduló körüli Don Quijote-siratók éppen a magasztos mártíromság elmúlt középkorát gyászolják az ittfelejtett

lovagban, míg az utóbb említett szerzők éppen az evilági önmagára ismerő emberrel karöltve kacagnak az idejétmúlt babonaságon. Más szóval, az alapkérdés, amelyet kerülgetünk, valahogyan így hangzik: Don Quijote vajh szívszorítóan nosztalgikus hős-e, avagy inkább mulattatóan anakronisztikus *phantasta*. Noha ez a két jellemzés korántsem zárja ki egymást, most mégis az utóbbit szeretném néhány szerző segítségével felvázolni.

A komikum több szinten, számos alakban van jelen a *Don Quijoté*ben. E vonást (szükségképpen pontatlanul és hiányosan) négy címszó alá rendezve, a *burleszk*, a *fantasztikum*, a *humor*, valamint az *irónia* megnyilatkozásaiként ismertetem, noha az előbb említettek szükségképpen úton-útfélen egymásba játszanak.

A burleszk

Henri Bergson *A nevetés* harmadik fejezetében *A jellemkomikum* tárgyáról értekezik, amelynek legjellemzőbb példájaként Don Quijote alakját vázolja: „valakinek a hibájában vagy éppen erényében a komikum azzal kezdődik, hogy az illető egy akaratlan mozdulattal, egy öntudatlan kijelentéssel, tudtán kívül szolgáltatja ki magát. Minden szórakozottság komikus. Mennél előrehaladottabb a szórakozottság, annál nagyobb a komédia. Az elképzelhető legkomikusabb dolog a szisztematikus szórakozottság, Don Quijote szórakozottsága". Talán kissé pontatlanul, de ezt a tételt vélem a burleszk hozzávetőleges definíciójának, mert annak lényegi eleme, hogy a burleszk révén megismert hős a lehető legkomolyabban veszi önmagát, megátalkodik abban, amiben egyszer vagy többször is felsül, és minél elszántabban próbálkozik, annál nevetségesebbé válik. Vagyis természetesen nincs tudatában annak, hogy nevetséges.

A *Don Quijote* legtöbbször visszatérő burleszk-eleme a páholtatás. Amint azt Szerb Antalnál olvashatjuk: „Don Quijote fejjel nekimegy a tudomásul nem vett pansai valóságnak, és pórul jár. Az evidencia elsősorban a ritmikusan visszatérő verésből áll: a verés, amit a Búsképű Lovag és csatlósa kap, a pansai valóság szimbolikus és egyúttal pansásan groteszk és kicsinyes bosszúja." („Dulcinea". *Gondolatok a könyvtárban*. Magvető, Budapest, 1971.) Ezekben a sorokban megint felsejlik a szándék, hogy Don Quijotét szimbolikusan felnagyítva lássuk, ám maga a burleszk komikuma nagyon is egyszeri és alkalmi módon hat. Ellentétben azzal, amit

A fantasztikum

címszó alá utalhatunk. Idetartozik a bevett köznyelvi kifejezéssé össze-

tapadt szélmalomharc is. Az iménti Szerb Antal-idézet folytatása is ezt a szoros összekapcsolódást sejtető ellentétet elemzi: „Csakhogy a quijotei világnak is van Evidenciája, amellyel még elverve is be tudja bizonyítani, hogy ő a valóságosabb: a varázslat fogalma. [...] A pansai valóság a Don Quijote-i valóság felől nézve: varázslók által felidézett gonosz fantazmagória." (441) A burleszk és a fantazmagória Don Quijote esetében szinte tükörképei egymásnak; ami a cselekedetekben kacagtató csetlés-botlásként jelenik meg, azt elképesztő, *phantasta* eszmék előlegezik meg. Amint Becker F. Ágosttól megtudjuk (az *Egyetemes Irodalomtörténet*ből), „a phantasta bolond [...] minden kőben megbotlik, mert az a csalóka kép, a melyet hajszol, elrejti előtte a valóságot." (686.) Mondhatjuk, hogy a fantasztikum elsősorban a dialógusokon keresztül jelenik meg, hiszen tulajdonképpen csak Don Quijote fejében él, de a varázslat révén kivetül a többi ember számára hétköznapi külvilágra. Ebből következik, hogy nemcsak Don Quijote nem képes meggyőzni a rajta kívül álló világot az igazáról, hanem az is képtelen őt józan belátásra bírni. Vagyis, ami az egyik fél számára természetes, az a másik fél szemében képtelen koholmány — és megfordítva.

Bergson a jellemkomikumról szóló fejezet IV. alfejezetében így elemzi Don Quijote fantaszta mivoltát: „a megszokott gondolkodásnak valami egészen különleges visszájára fordításáról van szó. Amikor is nem képzeteinket formáljuk a dolgok szerint, hanem a dolgokat akarjuk egy meglevő képzetünkhöz idomítani. Ahelyett, hogy arra gondolnánk, amit látunk, azt látjuk magunk előtt, amire éppen gondolunk." Feltehetően itt kanyarodik el a nosztalgikus Don Quijote-értelmezés a fantasztikustól, mert az előbbi szerint ezek az előzetes képzetek, amelyek eltorzítják az érzékelést, egy vitézibb, nagyszerűbb múlt megtapasztalásából maradnak vissza, és a jelen hibájául róják fel, hogy már nem nyújt ezeknek a képzeteknek megfelelő érzékleteket. Az ebből származó sértődött neheztelés azután elveszi az értelmező nevethetnékjét a komikum egyéb formáin szintúgy.

A fantazmagória állandó dialógust folytat a valósággal, amelynek Sancho Panza a megszemélyesítője; legalább is, Szerb Antalhoz hasonlóan, számosan szívesen azonosítják Sanchót azzal a földhözragadt realitással, amellyel Don Quijote minduntalan perbe száll, és amellyel szemben rendre alulmarad. Bár a történet elején valóban ezt a szerepet alakítja a Sancho, azonban nem szabad elfelejteni, hogy idővel ura hű csatlósává válik, és amin korábban nevetett, azt már ő védelmezi a korlátolt kétkedők előtt. Vagyis Sanchóból idővel afféle közvetítő válik, aki a quijotei valóságot a

„pansai" valósággal összeköti.

A humor

A humorról nem a szó legtágabb értelmében beszélek, hanem éppenséggel a Reviczky Gyula által meghatározott, meglehetősen leszűkített jelentését vettem alapul. Reviczky *A humor pszichológiája* című elmélkedésében (*Reform*, 1874. július 30.) az alábbiak szerint határolja el a humort a komikumtól: „komikum a végtelen kicsiny. [...] S ezért a komikum mindig alábbszállítja a dolgokat valóságuknál, hogy a már magában kisszerű még kisebbnek lássék. A humor pedig ellenkezőleg: a kicsinynek a végtelen naggyal való parallelizálása, s éppen a legnagyobb dolgok kicsinyek és nevetségesek az ő szemeiben. [...] a humornál csak a forma komikai, a hangulat, a gondolatok, eszmék s maga a tárgy soha." Don Quijote személyiségére és cselekedeteire vonatkoztatva mindezt újra a már többször felvetett dilemmához jutunk; ugyanis, még ha kikötünk is a komikusabb Don Quijote-kép mellett, meg kell állapítanunk, hogy lovagunkon nem nevethetünk a legfelhőtlenebbül, mert minden kalandjának tétje van. Don Quijotének nemcsak jó néhány zápfoga és bordája bánja felsüléseit, hanem állandóan felsejlik annak a veszélye, hogy balsorsa folytán eszméiből is kiábrándul. Más szóval ez a fajta humor a komikum korábban említett formáinak is bizonyos mélységet, új dimenziót ad.

Bergson a „komikus emberről" szólva nem tér ki annak „humoros" válfajára, amely a nevetést potenciálisan együttérzéssé lényegítheti át: „a komikus ember mindannyiszor szellemi vagy jellembeli makacsságban, szórakozottságban, automatizmusban találtatik vétkesnek. Van a komikus emberben egyfajta merevség, amitől vakon csörtet előre, nem hallgat senkire, és semmiről sem akar tudni. Don Quijote pedig a komikus képtelenség általános típusát testesíti meg." Azonban, Reviczkyre hivatkozva, annyiban kell pontosabbá tenni ezt a jellemrajzot, hogy Don Quijote csak az úgynevezett objektív valóságra vak és süket.

Az érzékeknek ezt a csalódását különféle módokon igyekeznek a magyarázók diagnosztizálni. Némelyek hátratekingetésként, mások pedig, mint például Kovács-Sebestyén Tibor, felfelé-bámulásként magyarázzák: „Mert önmagában véve nevetséges dolog, hogy valaki az életadta mélységből szüntelen a magasság felé kívánkozzék, hogy lámpával kezében minduntalan a falnak szaladjon ott, ahol mások szemevilága megszokta a sötétség adta szűk lépéseket." (i.m. 11.) Ez a kedvelt érzékszervi hasonlat kiválóan alkalmas annak megérzékítésére, hogy milyen kétélű Don Quijote

humoros mivolta: nehezen vagy egyáltalán nem határolható el, mikor vált ki nevetést, mikor ébreszt részvétet fogyatékossága.

Ezzel a humorral látszik összefüggeni a regény paródia-jellege is, hiszen az elbeszélő, éppúgy, mint hőse, a hatalmas héroszok emlékezetes tetteiről szóló epikus művek nyomdokaiba kíván lépni, ám mindketten kudarcot vallanak. A célok, az eszmék magasztosak és nagyszerűek, ám megfeneklenek a komikumon. Don Qujiotének nincs reménye arra, hogy példaképeihez valóban felnőjön, sőt meg is haladja azokat, főként mivel ezek az ideálok merő kitalálások.

Az irónia

Ráadásul maga Don Quijote is költött regényalak, ami nemcsak irodalomtörténeti ismereteinkből következik, hanem ezt maga Don Quijote is tudomásunkra hozza. A regény legsajátosabban cervantesi vagy quijotei komikai vonulata ez. Don Quijote szerelmes verseket is ír, de elsősorban saját történetét szövi, amelyet elbeszélőnk a Cide Hamete Benengelinek nevezett arab szerzőnek tulajdonított feljegyzések spanyol fordítása alapján ismertet. Az elbeszélés hitelének ilyenféle elbizonytalanítása már önmagában is arra késztet, hogy iróniát sejtsünk a regény szinte minden sora mögött.

Mindezt csak tetézi, hogy Don Quijote már kalandjaira készülvén is tekintettel van tetteinek majdani krónikására és olvasóira. Szerb Antalt idézve ismét: „Cervantes pokoli iróniája groteszk és kétértelmű játékot űz Don Quijote könyvember voltával. Don Quijote nemcsak könyvember, hanem egyúttal könyvalak is. Egy ember, aki regényt él, és egyúttal tudja is magáról, hogy regényhős." (442) Úgy is mondhatnánk, hogy az irónia komikusan eltúlzott öntudatként (vagy inkább önreflexióként) jelenik meg Don Quijote jellemében. Márcsak ezért sem lehet képes lovag-ideáljaihoz felnőni, hiszen nem tud csak a tőlük örökölt eszmények felé törve harcolni, mert folyvást figyelnie kell arra, hogy ezen törekvése külsődleges megnyilvánulásaiban is tükrözze a regényes példákat. Felcseréli a megszokott sorrendet, amely szerint pedig előbb kellene hőstetteket végrehajtania és mártírhalált halnia, és csak ezután remélhetné, hogy az utókor tisztelegve jegyezgeti fel történetét.

Nem valódi Don Quijote szólal meg Mikszáth Kálmán *Beszterce ostroma* című regényében, Pongrácz István fájó személyében: „Hahaha, milyen nevetség. Egy ceruzát! Ahelyett hogy azt mondanám, adj egy kardot. Milyen világ ez! Az emberek megőrültek." (1894.; Szépirodalmi Könyvki-

adó, 1988, 181.) Hiszen az eredeti Don Quijote számára az *iron* éppoly fontos, mint a szablya. Ez az *irónia* teszi lehetetlenné Don Quijote valóságos boldogulását, ugyanakkor mégis ez emeli valamiképpen lovag-elődei fölé. Schöpflin fentebb idézett novellájában e szavakat adja a Cervantes szájába: „Valami új dolog jött a világba be általad, ami eddig úgy, olyan teljesen nem volt. Az irónia ez az új dolog. Az örök emberi szomorúság egy új formája. [...] ezt az iróniát is az élet ösztöne teremti az emberben, hogy el tudja viselni az elviselhetetlent." (497.) Mindazonáltal éppen azt igyekeztem megmutatni, hogy ez az új-örök búsképű lovag vitathatatlanul egy, a komikum valahány formájával megannyi rétegben telített regény hőse.